

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Олена Бондар

ПРОБЛЕМА ПІДРУЧНИКА У ВІТЧИЗНЯНИХ ФАХОВИХ ВИДАННЯХ (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)

Підручник у всі часи свого існування був і залишається одним із основних засобів навчання. Проблема якісного підручника турбувала науковців, вчителів, методистів, викладачів вищих і середніх спеціальних закладів – усіх, кому не байдужі були проблеми освіти взагалі. Бажання створення такого підручника сприяло вдосконаленню діючих та виникненню навчальних книг нового типу та покоління. А для уникнення помилок у процесі підручникотворення необхідно враховувати недоліки навчальних книжок попередніх років.

Проблемою створення підручника в різні роки займалися Ю. Бабанський, Н. Бібік, В. Беспалько, Т. Габай, Л. Занков, Д. Зуєв, І. Зязюн, Я. Кодлюк, Я.А. Коменський, В. Краєвський, Н. Менчинська, А. Полякова, О. Савченко, М. Скаткін, К. Ушинський, А. Фурман, Л. Чосік та ін.

Мета статті – дослідження деяких аспектів висвітлення проблеми підручника на сторінках вітчизняних фахових видань у 90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Стаття побудована на матеріалі аналізу публікацій журналів «Рідна школа», «Педагогіка і психологія», «Фізика та астрономія в школі» та «Шлях освіти» з 1990 по 2001 роки.

З проголошенням незалежності в Україні відбулися певні соціально-історичні зміни, які, відповідно, спричинили перетворення й у системі освіти. Через це виникла потреба в підготовці оригінальних підручників для загальноосвітньої школи. Однак, як стверджувала на початку 90-х років ХХ століття молодший науковий співробітник Науково-видавничого Центру експериментального підручника Інституту психології АПН України та видавництва «Освіта» Т. Філіппова, національне підручникотворення в Україні тривалий час було відсутнє взагалі. Також, за її словами, діючі на той час підручники для середніх і старших класів були застарілими морально, емпіричними та безструктурними, а більшість з них – перекладами з російських стереотипних видань [8].

Кандидат педагогічних наук В. Редько відзначав, що вимоги до створюваних підручників та основні методологічні принципи конструювання їхнього змісту офіційно не були визначені, через що з'явилася значна кількість авторів та авторських колективів. Науковець також зазначав, що «підручники та різні навчальні посібники для середньої школи розпочали писати всі, хто цього прагнув: і науковці-педагоги, і науковці-непедагоги, і вчителі-практики, і навіть ті, хто не зовсім добре знає сучасну школу з усіма її проблемами. Прикро, що такий стан у забезпеченні школи

підручниками стосується майже всіх предметів...» [6, 32].

Для ефективної роботи учителів і учнів з підручником В. Редько вважав доцільним дотримання таких умов до рукописів підручників:

1) наявність науково обґрунтованої концепції навчання певному навчальному предмету і відповідність основним вимогам до навчальної літератури;

2) успішне проходження експериментальної перевірки;

3) офіційне засвідчення авторами рукописів роботи над серією підручників відповідною угодою з видавництвом [6].

В. Редько зазначав такі вимоги до підручника з будь-якого шкільного предмета:

- викладання в доступній формі змісту предмета учням певного віку або класу;

- наявність визначених видів та способів діяльності, спрямованих на досягнення мети і завдань навчання, співвіднесених з вимогами програми;

- відображення підручником основних концептуальних положень прийнятої системи навчання, базування на апробованих у шкільній практиці методологічних засадах, забезпечення достатньо цілеспрямованого й водночас гнучкого управління навчальним процесом;

- наявність чіткого, яскравого, різнокольорового зображення тексту та вміщених малюнків тощо [6].

У 90-ті роки ХХ століття одним із напрямків перебудови освіти була інформатизація різних її сфер. Так, у сфері навчальної діяльності інформатизація передбачала, зокрема, використання електронних підручників (ЕП) [1].

В. Молодцова використовувала таке поняття ЕП: ЕП – сукупність програмно-апаратних засобів і навчально-методичних вказівок, які об'єднані загальним задумом і тематикою, мета яких – інтенсифікація навчального процесу на основі застосування комп'ютера на навчальних заняттях під керівництвом учителя, а також під час самостійної роботи учнів. Вона вказувала, що розробка ЕП – специфічний для кожної навчальної дисципліни процес, який має деякі загальні особливості: розробка ЕП у рамках концепції інтенсивного навчання; орієнтація ЕП на сильний контингент учнів; вміщення текстової та комп'ютерної частин. За словами В. Молодцової, ЕП міг реалізувати принцип індивідуалізації навчання за рахунок ряду дидактичних та технічних можливостей, а саме:

- відбір кожним учнем індивідуального обсягу матеріалу; індивідуальний темп і ритм роботи;

- індивідуальний контроль рівня знань кожного учня (можливість переходу з високого рівня складності на нижчий);

- наявність оперативного зв'язку;

- розробка комп'ютерної частини підручника на основі гнучкого алгоритму взаємодії «вчитель – підручник», який передбачає можливість зміцнення

обсягу матеріалу, що вивчаються, та послідовності його вивчення [2].

О. Моргун і А. Підласий використовували назву не «електронний підручник», а «комп'ютерний підручник». Так вони умовно називали розроблений ними (за принципом і структурою) адаптивний навчальний комплекс. О. Моргун і А. Підласий описували комп'ютерний підручник, який складався з двох частин: текстової та графічної. В першій частині знаходився навчальний матеріал (текст), який оформлявся у вигляді невеличкої брошури з окремої теми (розділу). Роль текстової частини комп'ютерного підручника в найпростіших випадках виконувала звичайна навчальна книга. Друга (графічна) частина являла собою керовані ілюстрації у вигляді комп'ютерної програми.

О. Моргун та А. Підласий відзначали, що так як за основу в комп'ютерних підручниках бралися традиційні навчальні книги, то для них автоматично забезпечувалися наступність, системність, доступність, повнота та послідовність подання навчального матеріалу. Також вони зазначали, що виконані теоретико-експериментальні оцінки свідчили, що комп'ютерний підручник з керованими ілюстраціями був саме тим принципово новим типом педагогічних програмних засобів (ППЗ), який задовольняв всіх, забезпечуючи педагогам комп'ютерну підтримку у бажаному обсязі, місці й часі [3; 4].

До ППЗ, як відмічали В. Биков і О. Осадчук, ставилися такі дидактичні вимоги: забезпечення надійної роботи, зворотного зв'язку, самоконтролю, індивідуалізації та персоналізації процесу навчання. Методичні вимоги були наступними: послідовна комп'ютеризація навчальних курсів, а в подальшому – і всього навчального процесу, видача на екран дисплея високоякісної, місткої та наочної інформації, яка сприяла б аналітичній роботі учнів, не відволікаючи їх від основної ідеї, використання високо розвинутих мов програмування, заохочення праці кожного, формування впевненості у своїх силах і уміннях [1].

О. Моргун і А. Підласий серед значної кількості недоліків ППЗ виділяли такі найбільш суттєві: матеріал ППЗ розрізнений, уривчастого, випадкового характеру навіть у межах однієї теми; важке сприймання текстових частин ППЗ великого обсягу при читанні з екрана; неможливість забезпечення звичного опрацювання текстового матеріалу (наприклад, оперативного перегляду не тільки наступних, а й попередніх абзаців, уривків тексту, який вивчався; відтворення на екрані довгого доведення складної теореми) [4].

В. Степашко, розглядаючи використання електронних видань у системі дистанційної освіти та управління інноваційною дидактикою, відзначав такі їх переваги над паперовими:

- наявність великого обсягу текстової інформації (гіпертекст);
- можливість копіювання та сканування тексту;
- кращий сервіс: дизайн, музичний супровід, відеокліпи;

- наявність у тексті довідково-інформаційної та пошукової систем;
- здійснення швидкого пошуку джерела в алфавітному, контекстному й хронологічному порядку;
- компактність видання;
- економія часу в пошуках джерела;
- варіативність сюжету;
- можливість архівації та каталогізації матеріалу в невеликому обсязі на компакт-дисках [7].

За ствердженням О. Моргуна та А. Підласого, для створення високоєфективних комп'ютерних підручників необхідно було розв'язати складні й різноманітні проблеми, а саме: написання адаптованих до різних рівнів навченості учнів (студентів) текстових частин, розробка наборів керуваних ілюстрацій, а також науково-технічні задачі моделювання та практичного програмування для комп'ютерів різних типів, дослідження питань оптимального використання комп'ютерних підручників, їхнього місця та частки у структурі дидактичного процесу [3; 4].

В 90-ті роки ХХ століття створення в Україні підручників нового покоління хвилювало як науковців, так і вчителів-практиків, усіх, хто був причетний до національної освіти. Так С. Атаманенко, В. Клименко, А. Фурман, та О. Цедик розробили концепцію навчальної книжки й підручника, яка була опублікована в часопису «Рідна школа» і запропонована для обговорення широкій громадськості.

Науковий керівник проекту, завідуючий лабораторією психологічних проблем підручника Інституту психології АПН України А. Фурман зазначав, що концепція навчальної книжки і підручника не тільки чітко висвітлювала гострі проблеми навчальної книжки на теоретико-методологічному рівні, а й утримувала практичні рекомендації щодо налагодження цілісного підручникотворчого процесу в Україні. Також концепція визначала науково-організаційні засади створення й оптимального функціонування в Україні чітко окресленої системи підручникотворення, яка спрямовувалася б на забезпечення можливості продукувати цілісні навчально-книжкові комплекси, насамперед підручники, світових зразків, котрі за змістом, структурою, художнім оформленням і поліграфічним виконанням відповідали б завданням національної освіти, суспільним запитам і забезпечували б усі освітні заклади навчальними книжками різного типу й спрямування. За словами авторів розробленої концепції, вона повною мірою враховувала, з однієї сторони, реальний стан справ у теорії і практиці навчально-виховного процесу в Україні, а з іншої – закордонний досвід проектування, підготовки й видання підручників, а також тогочасні тенденції наукового моделювання навчальних книжок [9].

Автори концепції та публікацій, які пропонувалися порядком обговорення цієї концепції, охарактеризували діючі навчальні книжки, в тому

числі підручники, в Україні і відзначили такі недоліки:

- невідповідність більшості з них за змістом, структурою, художнім оформленням та поліграфічним виконанням суспільним потребам і світовому рівню;
- ігнорування в оформленні навчальних книжок вимог графічного дизайну, психологічних особливостей сприйняття людиною кольору;
- неврахування вікових закономірностей навчально-пізнавальної діяльності дітей, учнів, студентів у змісті підручників, який є спрощеною моделлю розвитку тієї чи іншої науки (математики, історії, біології тощо), їх структура – спрощено-типова і статична, через що відсутність стимулювання пошукової пізнавальної активності ні учня, ні вчителя;
- виконання підручником в Україні тільки інформативної функції (причому знання подавалися в сухій, академічній, поверховій описово-повчальній манері), порівняно з тим, як закордонна навчальна книжка ґрунтовно й різнобічно реалізували розвивальну функцію [8; 9].

В концепції також зазначалося про відставання практики підручникотворення в Україні від закордонної на 40–50 років, про відсутність чіткої системи підручникотворення, що було серйозною перешкодою на шляху глибокого відродження національної освітньої системи, культуробудовчої незалежності української держави [9].

Для створення якісно нових навчальних книжок С. Атаманенко, В. Клименко, А. Фурман, та О. Цедик основною передумовою називали цілісність підручникотворчого процесу, досягти якої можна гармонійно поєднуючи та взаємодоповнюючи науково-дослідну, видавничу й експериментально-практичну діяльності суспільства. Вищеназвані автори виділяли такі основні етапи створення підручника:

- 1) створення загальної концепції навчальної книжки та підручника;
- 2) обґрунтування теорії й методології навчальної книжки, враховуючи специфіку навчального предмета, спосіб організації навчання, вікові та індивідуальні особливості учнів, студентів тощо;
- 3) розробка технологій проектування та створення пробного експериментального видання;
- 4) написання підручника відповідно з прийнятими концепцією, теорією, методологією, відповідними технологіями;
- 5) виготовлення дослідного зразка експериментального підручника;
- 6) науково-експериментальна апробація новоствореного підручника;
- 7) корекція змісту, структури та методичного апарата навчальної книжки згідно з результатами експерименту;
- 8) впровадження адаптованої навчальної книжки в масову освітню практику;
- 9) оцінка ефективності функціонування навчальної книжки в освітній системі [9].

Для розв'язання проблеми забезпечення всіх ланок освітньої системи

України навчальними книгами наступного покоління С. Атаманенко, В. Клименко, А. Фурман, та О. Цедик пропонували створення Державного науково-видавничого центру навчальної книги, який мав об'єднати відомчо розмежовані творчі сили фахівців різного профілю. На думку авторів розробленої концепції, в результаті діяльності Центру можливо розв'язати у достатньо короткі строки три основних завдання, а саме:

- проведення поглибленої експертизи діючих навчальних програм і підручників;
- прискорення розробки теорії та методології національного підручника й навчально-книжкового комплексу;
- організація продуктивної роботи творчих колективів, які б готували базові та варіантні підручники у єдиному, цілісному навчально-книжковому комплексі для всіх закладів народної освіти [9].

Порядком обговорення запропонованої концепції в «Рідній школі» була надрукована стаття Т. Філіппової «Підручник нового покоління: яким йому бути?», в якій, окрім недоліків діючих підручників, вказувалися й вимоги до них. А саме:

- національна спрямованість підручника з будь-якої дисципліни, створення підручників з використанням кращих традицій національної педагогіки;
- закладення у структуру підручника не лише інформативної функції, а й комунікативної, культуротворчої, етичної;
- розвиток природних здібностей учнів, обов'язкове врахування їхніх психологічних вікових особливостей, навчання мисленню, розмірковуванню;
- наближення підручника до загальнолюдських цінностей, виховання любові й поваги до своїх ближніх, любові й бережливого ставлення до рідної оселі, своєї вулиці, свого міста;
- позбавлення у підручниках нового покоління безликі текстів та безособово-наказової форми викладу матеріалу – звертання до всіх і ні до кого, вміщення текстів з елементами довірливої розповіді, спрямованої безпосередньо до того, хто читає;
- забезпечення наповнення підручників цікавими, інформаційно багатими текстами, які можуть бути пов'язані спільним сюжетом, насиченням розвиваючими іграми, вправами й завданнями, виконання яких потребує творчого підходу;
- наявність повторення у навчальному тексті, потрібного як логічне завершення, як підсумок сказаного, для концентрації уваги того, хто читає, на моментах і положеннях, необхідних для запам'ятовування.

Підсумовуючи викладені у статті положення, Т. Філіппова зазначала, що підручник нового покоління повинен бути цікавим, проблемно-розвиваючим, інформаційно-насиченим [8].

Як своєрідне продовження «Орієнтирів концепції навчальної книжки і підручника» в часописі «Рідна школа» була надрукована стаття доктора психологічних наук А. Фурмана «Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення». Ця публікація, за словами автора, покликана була внести ясність у таке надскладне питання: яким має бути новий підручник за змістом і структурою, за функціями і характером використання його вчителем і учнем.

А. Фурман вказував на те, що ніякі видозміни змісту навчальних книжок, доопрацювання й вдосконалення діючих підручників, визначення пакету найновіших вимог до них не дадуть позитивного результату, тому що принципово не змінюють існуючої моделі організації навчання, її психодідактичного наповнення. А нове покоління підручників створюватиметься в тому випадку, коли науково застаріла (на тлі світового освітянського досвіду) колективно-урочна система навчання поступиться місцем якісно іншим системам, мета яких – розвиток особистості учня й вчителя. Тільки при виконанні цієї умови, на думку науковця, сформується об'єктивна потреба в розвивальних підручниках. Учений називав чотири мети, які переслідує розвивальний підручник в оволодінні підростаючим поколінням соціально-культурним досвідом, а саме:

- подання системи знань з тієї чи іншої науки чи наукової галузі;
- формування продуктивних способів (умінь, норм, прийомів тощо) свідомого оперування цими знаннями в типових ситуаціях;
- навчання дитини продуктивному мисленню й розумінню, зваженості дій в складних ситуаціях і розвитку власних творчих здібностей;
- особиста участь учня й вчителя в системі загальнолюдських цінностей та досягнення їх духовного осмислення через призму само сприйняття власного Я.

Науковець відзначав, що принципова відмінність розвивальних підручників від типових (в яких акцент робиться на засвоєнні системи знань) – навчання думати й розуміти, розвиток здібностей та особистісних цінностей, допомога самостійно орієнтуватися у швидкоплинному проблемному світі [10].

А. Фурман пропонував взяти до уваги світовий досвід комплексного вирішення теоретичних і практичних проблем підручника, започатковуючи національну систему підручникотворення. Що стосується вітчизняного досвіду творення розвивальних підручників, то тут, на думку науковця, науково-практичне значення мають три теоретично відмінних, але методологічно близьких підходи до проектування й створення таких навчальних книжок: проблемно-діалогічний, змістово-узагальнюючий та інтегративний [9].

На сторінках «Рідної школи» зверталася увага й на важливість формування в учнів уміння самостійно працювати з літературою, зокрема з

підручником. Так, вказувалося, що одне з першочергових завдань учителя – навчити учнів самостійно набувати знання, що найбільшою мірою досягається завдяки роботі з підручником. Були проведені спеціальні дослідження, які показали більшу ефективність (у ряді випадків) групової роботи учнів з підручником, зокрема на уроках фізики. Також зазначалося, що ця робота була виправдана як на першому (VII–VIII кл.), так і на другому (IX–XI кл.) ступенях вивчення предмета. Наводилися окремі прийоми найбільш ефективної групової роботи на першому ступені навчання, а саме: поетапне проникнення у зміст кожного абзацу тексту, складання з питань та відповідей конспекту прочитаного, формування вмінь складати план прочитаного, звіряння складеного плану з еталонним, використання нових знань, відновлення пропущених ланок. Також увазі освітян пропонувалися інструкції-п'ятки «Як працювати з математичним підручником», складені для учнів [5].

Аналізуючи публікації у вітчизняних фахових виданнях з питань проблем підручника в 90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст., можна зробити наступні висновки:

- значна увага науковців приділялася вимогам до підручників;
- було розроблено орієнтири концепції навчальної книжки й підручника;
- розглянуто підходи до розуміння й створення розвивального підручника;
- зазначено про необхідність створення національних навчальних книжок;
- зверталася увага на важливість формування в учнів уміння самостійно працювати з підручником;
- було описано структуру та принцип побудови електронного (комп'ютерного) підручника, дидактичні та методичні вимоги до нього, як нового типу педагогічних програмних засобів.

Перспективним напрямком подальших наукових пошуків, на нашу думку, є створення та впровадження в навчальний процес навчальних книжок нового типу, а також обґрунтування вимог до сучасних підручників з урахуванням досвіду освітян-практиків минулих років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Биков В.Ю. Інформатизація освіти / В.Ю. Биков, О.П. Осадчук // Рід. шк. – 1990. – № 12. – С. 15–19.
 2. Молодцова В. Нові шляхи підвищення якості самостійної роботи учнів з підручником фізики / Валерія Молодцова // Фізика та астрономія в шк. – 1999. – № 2. – С. 12–14.
 3. Моргун О. Керовані ілюстрації як дидактичний засіб / Олександр Моргун, Андрій Підласий // Рід. шк. – 1995. – № 1. – С. 57–58.
 4. Моргун О. Комп'ютерний підручник як новий дидактичний засіб /
-

- О.М. Моргун, А.І. Підласий // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 117–124.
5. Полетило С.А. Вчимося працювати самостійно / С.А. Полетило, А.М. Петрова, А.В. Рибачок, Г.А. Надкринична // Рід. шк. – 1992. – № 1. – С. 64–69.
 6. Редько В. Який підручник іноземної мови потрібен учню? / Валерій Редько // Рід. шк. – 2001. – № 5. – С. 32–35.
 7. Степашко В. Електронні видання в системі дистанційної освіти та управління інноваційною дидактикою / Володимир Степашко // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 37–39.
 8. Філіппова Т.М. Підручник нового покоління: яким йому бути? / Т.М. Філіппова // Рід. шк. – 1993. – № 5. – С. 41–43.
 9. Фурман А. Орієнтири концепції навчальної книжки і підручника / А.В. Фурман, С.І. Атаманенко, В.В. Клименко, О.І. Цедик // Рід. шк. – 1993. – № 1. – С. 17–20.
 10. Фурман А. Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення / Анатолій Фурман // Рід. шк. – 1995. – № 6. – С. 45–49.